

Широке використання фразеологічних одиниць для збагачення і посилення логічного образним — одна з характерних рис мови творів В. І. Леніна. Фразеологія була для великого вождя не тільки готовим матеріалом, «образною скарбницею», яку потрібно було відшліфувати, оригінально використати, але й зразком його власної роботи над словом.

Серед фразеологічних новоутворень В. І. Леніна велика кількість зв'язаних словосполучень, в яких відбувається переосмислення семантичних зв'язків. Це незвичне поєднання слів, яке можна зрозуміти тільки в конкретній мовній ситуації. До таких ленінських новоутворень належать: *короновані кати* (19, 85—V)¹, *паперове болото* (35, 459—IV), *комуністичне чванство* (33, 52—IV), *злаякісна буржуазія* (35, 232—V), *революційна фраза* (31, 147—V), *імперіалістська бойня* (31, 18—V), *соціалістичний колір* (37, 181—V), *молчальні окуляри* (34, 318—V), *філістерська премудрість* (34, 79—V), *третьочервневий «хлів»* (34, 245—V), *західноєвропейський імперіалістичний звір* (36, 469—V); *капіталізм держиморд* (29, 474—IV), *їуди капіталізму* (36, 291—V), *молчальні демократії* (34, 320—V), *звірі імперіалізму* (30, 213—IV), *рицарі капіталу* (34, 87—V), *герої фрази* (31, 72—V), *лакеї грошового мішка* (36, 166—V), *Нарциси дрібної буржуазії* (32, 329—IV), *негідники чорносотенної преси* (34, 392—V), *сторожові пси священної капіталістичної власності* (37, 438—V); *наздогнати і випередити* (34, 187—V), *всерйоз і надовго* (32, 393—IV), *людина з рушницею* (35, 181—V), *Іудушка Каутський* (37, 274—V), *Кит Китич Авдаков* (21, 287—V) та ін.

Наведені приклади свідчать про те, що найпродуктивнішими у Леніна є дві структурні конструкції словосполучень: «прикметник+іменник у наз. відм.», «іменник у наз. відм.+іменник у род. відм.» та їх варіанти, ускладнені одним або кількома прикметниками. Ці однотипні синтаксичні структури В. І. Ленін наповнює дуже різноманітним щодо значення і стилістичного забарвлення лексичним матеріалом. В одних випадках поєднується відоме в мові образне чи позбавлене образності негативне значення основного компонента з нейтральним щодо оцінки значенням другого компонента: *лакеї буржуазії*, *бюрократичне болото*, *звірі імперіалізму* і под. В інших випадках — власна назва або похідна від неї загальна поєднується з семантично несполучуваним означенням. При цьому широко використовуються власні назви негативних літературних персонажів, прізвища реакційних політичних діячів, ренегатів марксизму: *безпартійні Тит Титичі* (34, 247—V), *революційний Іудушка Каутський* (37, 274—V), *молчальні демократії* (34, 320—V), *німецькі Плеханови* (34, 95—V), *російські Зюдекуми* (37, 437—V), *англійський гучковець* (31, 26—V). Вживання власної назви у множині особливо посилює сатиричне звучання сполуки. Такий же стилістичний ефект створює несподіване сусідство літературних антропонімів (*Іудушка*, *Балалайкін*, *Тряпичкін*, *Держиморда*, *Кит Китич* і ін.) з прізвищами конкретних осіб, переважно ворогів марксизму (*Гучков*, *Корнілов*, *Каутський*, *Мілюков*, *Троцький*, *Потресов*).

Характерно, що в більшості випадків В. І. Ленін використовує прийом семантико-стилістичного контрасту — сполучення в одній конструкції семантично і стилістично несполучуваних лексем, активно вживаючи при цьому абстрактну лексику, суспільно-політичну термінологію, з одного боку, і стилістично знижену розмовно-побутову, з другого. *Демократія*, *капіталізм*, *імперіалізм*, *революція*, *організація*, *буржуазія*, *політика*, *істина*, *реформізм*, *власність*, *герой*, *рицар* і под. вступають у безпосередні зв'язки із словами *звірі*, *пси*, *вовки*, *держиморда*, *акули*, *лакеї*, *наволоч*, *болото*, *кати*, *розбійники*, *шахраї*, *клику*, *тріскотня*, *чванство* або характеризуються означеннями (переважно прикметниками) з яскраво вираженою негативною оцінкою (*гнилий*, *злаякісний*, *чорносотенний*, *бюрократичний*, *філістерський*, *паперовий*). Сполучення такого різного в семантичному і стилістичному відношеннях мовного матеріалу дає нову семантико-стилістичну якість,

¹ Приклади взяті з 4-го та 5-го українських видань творів В. І. Леніна. У дужках відповідно подається: том і сторінка — арабськими цифрами, видання — римськими.

іронічний або гостро сатиричний ефект.

Яскраво виражений знижений стилістичний відтінок, різко негативна оцінка, притаманні переважній більшості фразеологічних новоутворень Леніна, зумовлюються їх функцією у контексті — бути викривально-сатиричними засобами. В. І. Ленін був нещадним у характеристиках ворогів, ідейних противників, всього того, що ставало предметом його критичної уваги. Так, монархів західноєвропейських держав він називає *коронованими розбійниками* (31, 254—V), капіталістів — *некоронованими розбійниками* (31, 254—V), *некоронованими катами* (35, 19—V), *рицарями капіталу* (34, 87—V), *звірями імперіалізму* (30, 213—IV), жовтих трубадурів продажної буржуазної преси — *героями фрази* (32, 227—V), *негідниками чорносотенної преси* (34, 392—V).

Звернімо увагу, як у працях В. І. Леніна викривається соціальна і політична суть фігури ревізіоніста К. Каутського: *Іудушка Каутський* (37, 247—V), *вельми вчений Іудушка Головльов* (37, 274—V), *плутанини радник* (37, 239—V), *вельми вчений кабінетний дурень* (37, 250—V), *чорнильний кулі, найнятий капіталістами* (37, 273—V), *незрівнянний «теоретик» ренегатства* (37, 100—V), *лакей буржуазії* (37, 100—V), *лакейська душа* (37, 104—V).

Такі характеристики-оцінки створюють у читача виразне уявлення про соціальну і політичну боротьбу того часу, про суть того чи іншого реакційного діяча. Отже, у Леніна ці мовні засоби — гостра ідеологічна зброя.

Індивідуальним фразеологізмом не властива відтворюваність. Це факти мовлення, що вживаються в якійсь одній ситуації. Однак це не означає, що вони не здатні виконувати відповідну функцію і в інших мовних ситуаціях. Ряд ленінських висловів увійшли в систему мови, тобто стали фразеологічними неологізмами. Серед них можна назвати такі, як *дитяча хвороба лівизни* (варіанти: *ліва хвороба, ліва дитяча хвороба*) (31, 21—IV), *генеральна репетиція 1905 року* (29, 274—V), *всерйоз і надовго* (32, 393—IV), *людина з рушницею* (35, 181 — IV), *комуністичний суботник* (29, 370—371— V), *паростки нового* (29, 378—TV), *великий почин* (29, 363—IV), *наздогнати і випередити* (34, 187—V), *порядок дня* (31, 305—IV), *революційна фраза* (31, 147—V), *червоний тиждень* (30, 248—IV) та ін. Багато ленінських крилатих висловів увійшло в мову публіцистики, живу розмовну мову, в інтернаціональну скарбницю народної мудрості. Для того ж, щоб вільно користуватися «готовими» фразеологічними засобами мови, потрібно глибоко усвідомлювати їх асоціативні зв'язки. І тут необхідними стають точні дані про те, як і коли виникли індивідуально-авторські сполуки, які відтінки їх значення, особливості функціонування у мовленні автора.

Розгляньмо, наприклад, ленінський неологізм *всерйоз і надовго*. Цей вираз вперше зустрічаємо у заключному слові Леніна по доповіді про продподаток 27 травня 1921 року на X Всеросійській конференції РКП (б): «Осинський дав три висновки. Перший висновок — «*всерйоз і надовго*» (тут і далі курсив наш. — *Ред.*). Я думаю, що він цілком правий. «*Всерйоз і надовго*» — це справді треба твердо зарубати собі на носі і запам'ятати гарненько, бо... поширюються чутки..., що все робиться на сьогодні. Це невірно:..»; «Осинський висловив цілком правильно настрої дуже багатьох і навіть, мабуть, більшості партійних працівників на місцях, коли він сказав, що треба усунути всі сумніви, що політика, намічена X партійним з'їздом і в дальшому підкріплена декретами і постановами, безумовно приймається партією як політика, яка має бути проведена *всерйоз і надовго*. Це і висловила конференція з усією наполегливістю і доповнила цілим рядом пунктів» (32, 400— IV). Як бачимо, В. І. Ленін цитує тут одного з працівників Раднаркому Н. Осинського (В. В. Оболенського).

Згодом вислів *всерйоз і надовго* В. І. Ленін вживає у промові на III Всеросійській продовольчій нараді 16 липня 1921 року: «...ця політика (НЕП. — *Ред.*), як говорили на конференції, вирішена *всерйоз і надовго*» (32, 408—IV), у доповіді на IX Всеросійському з'їзді Рад (23 грудня 1921 р.): «Ось чому ми сказали одностайно, що цю політику (НЕП. — *Ред.*) ми проводимо *всерйоз і надовго*, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не

назавжди» (33, 130—IV).

Отже, по-перше, автором виразу «всерйоз і надовго» (вільного, ще не фразеологічного сполучення) є один із працівників Раднаркому Н. Осинський (В. В. Оболенський). По-друге, у мові Леніна це словосполучення вперше і неодноразово вживається 27 травня 1921 р., причому як фразеологізоване, а не вільне. Про його переосмислення, фразеологізацію свідчать і лапки, прийом, досить поширений у Леніна: вводячи вперше переосмислене слово чи словосполучення в контекст, В. І. Ленін виділяє його графічно за допомогою лапок. В наступних випадках воно вживається уже без лапок. По-третє, утворення стало стійким, фразеологічним, тому що гострий політичний зміст був вдало виражений короткою, зрозумілою формою. Саме завдяки змістовій конкретизації, частковому переосмисленню та неодноразовому вживанню його В. І. Леніном цей вислів увійшов у фразеологічну систему мови. Під пером Леніна стали фразеологізованими слова простого солдата *кінчати війну, встромилиши штик у землю* (31, 156, 254, 378—V; 35, 58—V; 36, 12—V; 29, 302—IV), слова робітника, що звернувся з листом в «Искру», *вчитися, як жити і як умерти* (6, 84—V), слова старої фінки-селянки *людина з рушницею* (35, 181—V) і ін.

Фразеологізм *людина з рушницею* вперше зустрічаємо в. замітці В. І. Леніна «Із щоденника публіциста» (24—27 грудня 1917 р.): «Тепер не треба боятися *людини з рушницею*» (35, 181—V). Ці слова запозичені з розповіді старої фінської селянки. Їх випадково почув В. І. Ленін у поїзді по дорозі в Фінляндію. У доповіді на Третньому Всеросійському з'їзді Рад (січень 1918 р.) В. І. Ленін говорив: «Знаєте, яку оригінальну річ сказала ця стара? Вона сказала: тепер не треба боятися *людини з рушницею*. Коли я була в лісі, мені зустрілася *людина з рушницею*, і замість того, щоб відняти в мене мій хмиз, вона ще прибавила мені».

Коли я це почув, я сказав собі: нехай сотні газет, хоч би як вони там називались — соціалістичні, майже-соціалістичні та ін., нехай сотні надзвичайно гучних голосів кричать нам: «диктатори», «насильники» і т. п. слова. Ми знаємо, що в народних масах підноситься тепер інший голос; вони говорять собі: *тепер не треба боятися людини з рушницею*, тому що вона захищає трудящих і буде нещадна в придушенні панування експлуататорів» (35, 258—259, V).

У мові Леніна цей народно-розмовний вислів конкретизований, насичений гострим соціально-політичним змістом. «Людина з рушницею» — це новий солдат революції, червоноармієць, захисник інтересів народу, соціалізму. У такому значенні вживається цей фразеологізм у наступних промовах Леніна (36, 457—V; 37, 192—V; 33, 92—IV). Він зіграв надзвичайно важливу роль у справі роз'яснення трудящим значення нової робітничо-селянської армії, що було особливо важливо в часи контрреволюційних вилазок меншовиків і есерів проти воєнної політики партії у 1917—1919 роки.

Деякі ленінські неологізми виступають у кількох варіантах. Так, наприклад, загальновідомими стали вирази «генеральна репетиція Великої Жовтневої соціалістичної революції», «генеральна репетиція Жовтня», «генеральна репетиція 1917 року», «генеральна репетиція 1905 року». Який же з цих варіантів є основним, словниковим? Як правило, початковою формою вважається перший, наведений нами — «генеральна репетиція Великої Жовтневої соціалістичної революції». Порівняймо значення цього виразу в різних контекстах. У книзі В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» читаємо «Без «генеральної репетиції» 1905 року перемога Жовтневої революції 1917 року була б неможлива» (31, 10—IV). Звернемось до праці «Третій Інтернаціонал і його місце в історії» (написана 15 квітня 1919 р.): «Без такої «генеральної репетиції», як у 1905 році, революція в 1917 р. як буржуазна, так і пролетарська Жовтнева, були б неможливі» (29, 274—IV). Як бачимо, у цьому контексті семантика виразу дещо ширша: революція 1905 року — це «генеральна репетиція» і Жовтневої, і Лютневої революцій.

Згодом вираз вживається у праці «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» (16 грудня 1919 р.) ще в ширшому значенні: «І притому перша революція,

1905-го року, підготувала дальший розвиток, визначила практично взаємовідношення обох партій, відіграла роль генеральної репетиції щодо великих подій 1917—1919 років» (30, 231—IV).

Зважаючи на ці контекстуальні значення, початковою формою, очевидно, слід вважати фразеологізм «генеральна репетиція 1905 року», оскільки саме цей варіант застосовується Леніним до різних явищ дійсності: Жовтневої, Лютневої революцій, до історичних подій 1917—1919 рр.

Відтворюючись у мовленні, фразеологічні неологізми В. І. Леніна набули узагальнюючого значення, розширили сферу свого вживання. Наприклад, фразеологізм «всерйоз і надовго» уже не завжди асоціюється з НЕПом. Порівняймо такі приклади: «НЕП, введений, за висловом В. І. Леніна, *«всерйоз і надовго»*, став єдино можливою, науково обґрунтованою, реалістичною політикою в перехідний період від капіталізму до соціалізму» (з газети); «Із опублікованих у пресі матеріалів я зрозумів, що алкоголізм — ворог здоров'я. А ще я зрозумів, що боротьба з пияцтвом — не короткочасна кампанія... це *всерйоз і надовго*» (з газети). Розширилось значення і фразеологізму «великий почин». Так почали називати уже в 20—30-ті роки не тільки комуністичні суботники, але й будь-яке важливе для суспільства починання або подію.

Ленінські фразеологізми надзвичайно актуальні і в наш час. «Учитися, учитися і учитися!» — одне з першочергових завдань, що стоїть перед радянською молоддю»; «догнати й випередити» — до цього прагне кожна із сторін у соціалістичному змаганні» (вираз вживається і в початковому своєму значенні: «перевершивши в чомусь капіталістичну систему»); про необхідність бути непримиренним до будь-яких проявів бюрократизму та тяганини нагадує фразеологізм «комуністичне чванство»; «дитяча хвороба «лівизни» у її нових проявах досить поширена зараз серед всіляких ревізіоністів та опортуністів «вільного світу».

Ленінські фразеологічні новоутворення залишаються гостропроблематичними, зберігають свою ідеологічну войовничість, глибоку змістовність. Це золотий фонд сучасної марксистської публіцистики, невичерпне джерело фразеологічного багатства мови.